

EURÓPA, EURÓPA ...

HELLER Ágnes

Európa, Európa a címe Agneszka Holland filmjének, amely egy valóban megtörtént eseménysorra épül. Egy zsidó fiú kalandjait beszéli el a második világháború idején, akinek majdnem az egész családját kiirtják, majd elmenekül, majd egy szovjet táborba kerül, majd németnek adja ki magát, majd harcol a német hadseregben a keleti fronton, majd egy náci kiképzőintézmény vendégszeretétét élvezzi, majd beleszeret egy fajelméletnek elkötelezett német leányba, akivel nem mer lefeküdni, majd újra menekül és így tovább, de végül csodával határos módon túlél mindent és elhagyja Európát – hogy Izraelben telepedjen le. Európa, Európa. Igen ez is Európa volt, és mindmáig az és a jövőben is Európa marad az emberek emlékezetében. –

Mi más Európa, mint mindazon történetek, melyeket Európáról elbeszélnek? Sok történetet lehet elbeszélni Európáról. Például, ugyanabban az időben, mikor Európa haláltáborokkal volt benépesítve, én, gyerekként, meghatva szavaltam József Attila Thomas Mannhoz írott verséből a záró mondatot: hogy „látunk itt – a fehérek között egy európaít”. Az „európai” akkor nekem az emberi civilizációt jelentette, a humanizmust, a szabadságot. Melyik történet volt *akkor* igaz? Melyik volt Európa abban az időben, mikor az ember könnyekkel a szemében szavalt a humanista Európáról, de ugyanakkor boldog volt, ha maga mögött hagyhatta? Egy jól ismert festményen Európát felcicomázzák szolgálói a Zeussal való erőszakos nászra. Erről volt itt szó? Megerőszakolták-e a szűz Európát? Vagy pedig azok az ordas eszmék, melyek nevében tízmilliókat írtottak ki, szintén Európa törvénytelen gyermekei voltak?

Európának sok története volt és van. Azt mondhatnánk, hogy azért, mert egy sokat megélt öreg kontinens. De hát más, még öregebb kontinenseknek egyáltalán nincs saját történetük, legfeljebb a kontinens egyes kultúráinak vannak. Kínának és Indiának vannak történetei, de Ázsiának nincsenek, Egyiptomnak vannak történetei, de Afrikának nincsenek. Jobban mondva, amennyiben Ázsiának és Afrikának vannak történetei, ezeket Európa akasztotta rájuk. Európának nem azért van olyan sok története, mert a legöregebb kontinens, hanem mert attól lett Európa, hogy történetei vannak. Nem mindig volt Európának több története. Alapjában a reneszánsz óta vált Európa a nagy mesemondóvá, s csak lassan kebeleztek be mindent, vagy

legalábbis sok mindent Európa önéletrajzába. Meséltek a keresztény és a nem-keresztény világról, a Nyugatról és Keletről, a modernről és a hagyományosról, a szabadságról és a despotizmusról, a fehérbőrűről és a szinesbőrűről, a tudományról és a mítoszról, a gyarmatosítóról és a gyarmatokról, a fejletről és az elmaradottról, a régi és az új világról, a megerőszkolóról és a megerőszkoltakról. Mint a narratív identitásalkotás – vagy megőrzés – minden esetében, az identitást itt is mindig a másikkal való kontrasztban, a „mi” és „ők” szembeállításával teremtik meg. Nos, ezek az identitások ténylegesek. Hiszen a mesék, a történetek, melyekben magunkat leírjuk valóban a mi történeteink. Az identitástörténetek fikciók, de nem úgy fikciók, mint ahogy a Piroska és a farkas története az. Már a gyermek sem hiszi, hogy az a farkas, akit az állatkertben lát fel alá járni ketrecében, felfalhatja Piroskát, a vadászt és a nagymamát. De Európa kollektív történetei valósként hatnak, időnket, helyünket, s részben önmagunkat is ezekre támaszkodva határozzuk meg, múltunkat velük alakítjuk ki, s ennnyiben nem fikciók.

Minden népnek, kultúrájának megvannak a maguk mítoszai. Ha Blumenbergre hallgatunk, akkor Európa történetei is mítoszok. Mondjuk pl. Napóleon és Goethe találkozása Blumenberg szerint az. Én azonban csak nagyon átvitt értelemben beszélnék itt mítoszról. És több okból. Mindenekelőtt, Európa reprezentatív történeteinek résztvevői tudatos szerepjátszók, akik tisztában vannak azzal, hogy itt és most, ebben a történelmi pillanatban, Európa történeteit írják. Nincs fogalmunk arról, hogy vajon a régi mítoszokban élők efféle színészek voltak-e. Thomas Mann ilyennek ábrázolta a bibliai Józsefet. De ez a Biblia Józsefének nagyonis európai alakítása. A görög tragédiák hősei – amennyiben emberek – isteni rendelést teljesítenek be. A szerepeiket nem ők írják, hanem az istenek és félistenek. Ezek a tragédiák ma persze Európa történetéhez tartoznak, mint mindaz amit Athén neve fémjelez, de azoknak a tragédiáknak a hősei akkor nem voltak „európaiak”, mítoszaik, az ő számukra, nem voltak európai történetek. Történeteik nem úgy lettek Európába bekebelezve, ahogy különböző népek mítoszai keverednek, hanem úgy, hogy bekebelezésükkel meg is szűntek mítoszok lenni. A régi istenek, mint istenek, halottak, de történelmi és esztétikai értelemben hozzánk tartoznak.

A keresztény Európa számára a görög istenek már halottak voltak mielőtt Európa a saját történeteit elbeszélni kezdte. Ezek a történetek a történelemről, elsősorban a politikáról szóltak. Machiavelli, a firenzei volt az egyik első európai. Goethe és Napóleon azért játszhattak el egy szerepet, mely egy új mítoszt teremtett, mert *nem* a mítosz, hanem a történelem szereplőinek tudták magukat. Európa történeteinek ugyanis az a sajátosságuk, hogy embercsinálta történetek. Európa Machavellitől kezdve minden mítoszt történelemmé változtat. Az európai csodákat emberek teremtik. Igaz, többnyire Isten segédelmével, de Isten a bátrakat segíti s azokat, akik magukon segítenek, akik szárazon tartják – mint Cromwell mondta – a puskaport. Röviden: Európa történetei racionális történetek, Európa mítoszai racionális mítoszok. Európa mítoszaiban varázstanodik el a világ. Shakespeare *Macbethje* nem európai történet,

holott geográfiailag Európában játszódik. De a részben Egyiptomban játszódó *Antonius és Kleopatra* – Shakespeare tollán – tipikus európai mítosszá, történelmi operává változik. Itt diktálás nélkül írják a hősök a történelmet.

Az identitás-mítoszok demitologizálása, elvarázstalanítása, római hagyomány, ahogy a racionális történetírás is az. Ennyiben Európa Róma örököse, pontosabban szólva Nyugat-Róma örököse. Még pontosabban szólva, Európa Rómát választotta saját hagyományaként és jóval korábban, mint Athént. Róma választása nem egyszeri választás volt, hanem ismétlődő. Még Humehoz, Kanthoz és a francia jakobinusokhoz is közelebb állt a római, mint a görög. Marx találoán mondta, hogy a francia forradalmárok nagyonis modern forradalmukat római köntösben vívták meg. Ez volt a történetiesített európai mítosz vagy a mitologizált európai történelem gyakorlati változata. Gyakorlati változaton politikait is értek. A köztársaság modellje a római köztársaság volt. Még az Egyesült Államok alkotmánya is ezt a modellt tartotta szem előtt. Az amerikai szenátus még a nevében is a római példát idézi.

Az a történet, mely Európa kalandjait a görögséggel kezdi elbeszélni, s melyben a görögség, elsősorban Athén – és nem Spárta, mint Rousseaunál – az, ami Európa lényegét fémjelzi, német történet. Winckelmann találta ki, s ettől kezdve a német gondolkozók cirkalmazták, mesélik újra sokféle változatban, Heideggerig és Hannah Arendtig bezárólag. Nos, ha Európa történetébe bekebelezem Athént, s méghozzá királyi helyet adományozok neki, akkor Európát nem politikailag, nem jogilag, nem vallásilag, nem is történelmileg határozom meg. Akkor Európa nem okvetlenül racionális és nem okvetlenül nyugati. Jobban mondva nem minden, ami nyugati tartozik hozzá. A római modell esetében nem ütközik kereszténység és köztársaság, hiszen mindkettő római és nyugati, ha vannak is közöttük súrlódások. De ha a görögség a kiindulópont, akkor a történet mind geográfiailag, mind politikailag, mind vallásilag szóródik, mert a görög – a keresztény időkben – Kelet, nem pedig a Nyugat, nem katolikus, hanem orthodox, azaz európai értelemben partikuláris, nem a „mi”, hanem inkább az a „másik”, nem az, aminek azonosságát meghatározzuk, hanem az, amivel szemben meghatározzuk az azonosságunkat. Mindeddig a frank népek, az itáliaiak és a franciák, no meg a szigetlakók alakították ki Európa képét. Európa, a latin Európa, a Európa, a racionális Európa, a reneszánsz és felvilágosodott Európa, a katolikus azaz univerzális Európa, a humanista Európa inkább római volt és nyugati. Akkoriban nem is beszéltek kultúráról, hiszen nem beszélünk arról, ami természetes. Európa szellemi elitje ugyanahhoz a körhöz tartozott, ugyanazon a nyelven beszélt, nemcsak amennyiben latinul (is) írtak, hanem mert ugyanabban a gondolkörben mozogtak. Ez így volt még a XVII. században is. Hobbes meglátogatta Galileit, levelezett Gassendivel, Descartes-al. Leibniz meglátogatta Spinozát, és a Royal Society levelezőpartnerei közül többen tartották a szellemi kapcsolatot mind Spinozával mind pedig Leibniz-cel.

Winckelmanntól fogva azonban a németek, s rajtuk keresztül bizonyos értelemben Közép-Európa is csatlakozott az új Európa képmegrajzolásához. Az újonnan jöttek politikailag gyengék voltak és nem katolikusok, hanem zömmel protestánsok.

Nekik már nem kellett Róma Európához. S mivel politikailag gyengék voltak, és ki akarták harcolni saját német azonosságukat az európai nap alatt, az „európaiság” fogalmát is átalakították. Az, ami Athénnel elindul nem a racionalitás volt, nem a modernség, nem a humanizmus, nem a keresztény hercegek békés-ökomenikus világa, hanem valami ennél állítólag mélyebb, ugyanis a szellem világa. Európa identitásában első helyre kerül tehát az *európai kultúra*. S ebben nemcsak a Nyugat osztozott, osztozhatott.

A kultúra szót ebben a széles értelemben, mely magába foglalta a művészet jelentős alkotásait és azok befogadását – mindaddig nem használták. Most élre tört. Európa kulturális hatalommá változott. Nyugat már nemcsak Nyugat-Európát foglalta magába, hanem Közép-Európát is. De most is nyugati kultúráról volt szó, habár a keleti Athén vált ebben a történetben a nyugati kultúra őshonává. Ettől kezdve ahelyett, hogy európai jogról, politikáról vagy szabadságról beszélnék, európai kultúráról kell beszélnem. Ez az új történet annyira eluralkodott az utóbbi száz esztendő képzeletvilágában, hogy majdnem magától értetődőnek tekintjük, hogy van olyasmi, mint európai kultúra, és hogy ez a kultúra Athénben gyökeredzik.

A Keletet nem először alakítja az európai narratíva Nyugattá. Hiszen az Ószövetség és az Újszövetség forrása sem eredt éppen Nyugaton, hanem inkább Keleten. De a bibliai hagyomány a katolikus kereszténységben nem került előtérbe. Megint a protestantizmusra várt – elsősorban az angol és skót protestantizmusra – az a mítoszteremtő feladat, hogy a keleti Bibliát Nyugativá változtassa, méghozzá nem pusztán kulturális, hanem politikai értelemben is. Nemcsak Brutus és Cassius, hanem Israel hősei is mintaképekké váltak az új polgárság harcosai számára. (Gondoljunk Händel oratóriumaira). A görög Kelet nyugatosítása a kultúra történetét írta, a zsidó Kelet nyugatosítása a politika történetét. És a vallásháborúét. Az utóbbira még visszatérek.

A görögséggel való azonosulás, mint a kulturális identitás forrása a romantikus Európa gondolata, s akkor is az, ha klasszicisták ápolták. Ez a görögséghez való visszanyúlás nem hasonlított a görög filozófusok folyamatos asszimilációjához, ami már Ágostonnál megkezdődik és tovább hat a középkori kereszténységben. Hiszen az asszimilálók az azonosságot keresték, és a különbséget (mondjuk a nem teremtett, hanem örök kozmosz arisztotelészi gondolatát) bírálták. Ezzel szemben a modernnek, akik a görögségben keresik és látják az európai kultúra ősforrását, a különbséget hangsúlyozzák. Athén nemcsak a kultúra ősforrása, hanem – szemben a modernnel, azaz kisserűvel, a metafizika foglyával, a technika világával –, a jelentős, az eredeti, az igazi, a meg nem ismétlődő példa. Ebben a görögség-imádó legújabb európai önéletrajzban már megjelenik Európa öntagadásának első gesztusa is. Valami büzlik Európában. A görögséghez lenne jó visszatérni. De nem lehet. Így hangzik ez az új mese.

A Hegel-féle nagy elbeszélés volt az egyetlen történet, melyben a mai Európa a szintetikus valóság formáját öltötte: egyaránt volt gazdasági, politikai és kulturális realitás, azaz egy ilyen realitás eszméje. A Hegeli nagy elbeszélés ugyanis a teljesség igényével lépett fel és így megkerülte az Európa különböző történetei közötti összeférhetlenség dilemmáját. Nem minden európai önarckép fér ugyanis meg egy csárdában.

Hegel azonban úgy válogat, hogy elférjenek, hiszen az egész világtörténelem, mint a civilizált népek története, a korabeli Európában teljesedik be, azaz éri el célját. S mivel minden forrásnak ide kell vezetnie, minden forrás meg kell, hogy kapja az őt megillető helyet azaz időt az európai emlékezet szelektáló, de mégis nagyvonalú pantheonjában.

A következőkben három identitás-meghatározó szembeállítás szemelek ki a számos európai történetből. Bár a választás nem önkényes, másokat is választhattam volna. Az egyik a szabad-despotikus, a másik a modern-primitív, elmaradott, (más hangszerelésben gazdag, szegény.) Majd harmadikként beszélek ezeknek a modelleknek viszájára fordításáról, Európa negatív romantikus identitásáról, s ennek ideiglenes bár részleges győzelméről a második világháború utáni időkben.

1) Európa, azaz a Nyugat szabad, a Kelet ezzel szemben despotikus.

Ez Európa legrégebbi sztereotípiája. Már találkozunk vele Arisztotelész Politikájában is, ahol a filozófus azzal dicsérte meg a görögöket, hogy egyesíti azt, ami jó Ázsiában és Európában. Arisztotelész szerint az európaiak szabadságszeretőek, de civilizálatlan barbárok, míg az ázsiaiak magasan civilizáltak, de despoták uralma alatt élnek. Érdekes, hogy Arisztotelész számára a görögség – hogy egy modern szót használjak – s sem kulturálisan sem politikailag nem volt egészen európai. Hozzá kell tennem, hogy egyes modern gondolkodók – nem elsősorban németek – számára (pl. Castoriadis) Athén éppen szabad-demokratikus berendezkedésével vált az autonóm Európa ősmintájává. Igaz, ennek a történetnek is német az ősforrása, Hölderlin *Hyperion*-ja.

A szabad-despotikus szembeállítás mindvégig alapvető marad Európa (a Nyugat) identitástörténetében. Európa számára a Cassius és Brutus vagy Cato, mint a szabadság bajnokai lesznek eszményképek, de az lesz Julius Caesar is. Nem csoda, hiszen Európa a diktatúrák bölcsője és hazája is. De Európa diktatúrái valóban nem azonosak a keleti despotizmussal, bár néha véresebbek és kegyetlenebbek az utóbbiaknál. Továbbá Európa (a Nyugat) magát bizonyos értelemben mindig a pluralizmus földjének tekintette, mondjuk a keleti caesaropapizmus elvetésével (holott vallási téren sokszor jóval intoleránsabb volt számos keleti birodalomnál.) A nemesség szabadnak határozta meg magát, mondhatnám, hogy ez volt az európai nemesség önmeghatározásának alapeszméje. A középkori parlamentek ezt a szabadságot konstituálják. A protestantizmus megjelenésével (de egyes helyeken, pl. Itáliában még jóval korábban is) a szabadság értelmezése konkrétebbé és kettőssé válik. Egyrészt a felszabadulást jelenti, s ennyiben a bibliai modellt követi, elsősorban az Egyiptomból való kivonulás történetének mítoszát, másrészt a polgári szabadságok konstituálásával azonos, mint amilyen a szabad vallásgyakorlás, a függetlenség, vagy (elsősorban Itáliában) a városállamok polgári szabadságának konstituálása.) Hannah Arendtnek igaza volt, hogy a felszabadulás nem jelent szabadságot, de Európa önéletrajzában a szabadság mindkét értelmezése növekvő erővel és egyformán van jelen. Így a vallásháborúkban, de a nemzetál-

lamok kialakulásának viharos történeteiben is jelentős szerepet játszik a felszabadulás-felszabadítás gondolata. Ez ugyanakkor az az idő is, mikor a Nyugat Nyugat-Európává változik (eddig a Nyugat az egész nyugati keresztény Európát jelentette), s ettől kezdve a szabadság autosztereotípiája csak Nyugat-Európát öleli fel, ott történnek a szabadság nagy eseményei (vigyázó szemetek Párisra vessétek!) S felszabadító diktátor (Napóleon) is azért ölt mitológiai dimenziókat (és nemcsak a Goethe történetben), mert igazán, abszolúte európai.

Az ő felszabadító-hódító háborúi már egy másik európai történettel fonódnak össze: a haladó Európa sztorijával. Európa most már nem csak a szabadság kontinense, hanem egy újfajta szabadságé, a haladásé, mindenki szabadságáé. Nem hiszem, hogy a modernség alapeszméje, az hogy minden ember szabadnak született másutt is kialakulhatott volna, mint Európában. Mellesleg jegyzem meg, hogy Hegel világtörténelme itt is modern szempontból szelektál. Hegel három nagy hőse, Nagy Sándor, Julius Caesar és Napóleon, mindhárman a civilizáció, a szabadság és a viszonylagosan modern élet és vízió új területekre való kiterjesztésének bajnokai voltak. Legalábbis az ő történetében azok voltak.

2.) Európa haladó, fejlett, modern, Kelet ezzel szemben stagnál, elmaradott, nem modern.

Európa meglehetősen későn kezdte így értelmezni magát. Mint a katolicizmus bajnoka, Európa magát mindig az igazság letéteményesének tartotta (az Iszlámmal és az orthodoxiával szemben, a pogányságról és a zsidókról nem is beszélve), de „az örök” igazságot nem asszociáljuk sem a modernséggel, sem a haladással. De a renaissance már modern volt, és az volt a „devotio moderna”, az univerzális, de toleráns kereszténység ökumenikus gondolata is Erasmustól Leibnizig és Kantig. Norbert Elias még a modern civilizációs folyamat első jelentős szerzőjének is Erasmust tekinti. Ez fontos fordulat, mert hiszen mindaddig a Kelet maradt a civilizáció mintája s ebben nem sok változott Arisztotelész óta. Korábban Bizánc, később Kína szolgált a kifinomultság és civilizáltság mintájaként. A Másikkal szemben Európa akkor nem csak fölényt érzett, de kisebbségi érzése is volt. A civilizációs folyamat beindulásával, s ezzel a kapitalizmus beindulásával, Európa lassan maga mögött hagyta kisebbségi érzését. A Kelet múlttá változott, s így kapott helyet a világtörténelemben (már Voltairenél is). Megindult pl. a kínai vázák kereskedelme és sokat fizettek egy kifinomult keleti alkotásért. De a Nyugat volt a vevő, és a vevő tudja, hogy mi az érték. Már ezzel is ők voltak a modernek. Pénzüket volt arra, hogy mások civilizációjának termékeit megvásárolják és – ha kedvük volt rá – utánozzák.

A haladó Nyugat a polgárosodó, kapitalista, városias Nyugat-Európa volt. A „haza és haladás” jelszava már akkor is egy nemzetnek – így Magyarországnak – a Nyugathoz, azaz Nyugat-Európához való felzárkózását jelentette. S ez így maradt mind a mai napig. Egy nagy különbséggel, persze. A Nyugat közben még nyugatabbra exportálta önmagát, hogy ott önállósuljon az Egyesült Államok alakjában. De Amerika története már nem Európa története. Attól kezdve, hogy elszakítja a köldök-

zsinórt – tehát felszabadulásától kezdve – de részben már korábban is, Amerika számára Európa is a Másikká válik és Amerika is a Másik lesz Európa szemével nézve. Most már nemcsak Kelet, de Nyugat (vadnyugat!) is a Másikat képviseli Európa történeteiben, ha egyáltalán figyelemre méltatja, ahogy Toqueville tette. Persze, ez a másik egészen másként másik, mint amaz a régi Kelet, mely többé-kevésbé csak múlt időben létezik ezekben a történetekben.

Csak akkor van modern értelemben haladás, ha azt terjesztjük. Európa kiterjeszti önmagát a világ minden tája felé. A 19. század gyarmatai lényegükben különböznek a 18. század gyarmataitól. A kis Európa az egész világ urává lesz immár. Európainak lenni, Nyugat-Európainak lenni annyit jelent, mint a világ uraihoz tartozni. A régi civilizációk, mint hajdan József testvérei József előtt, leborulnak a pici és ifjú Európa előtt. Ő lesz a világtörténelem-fáraó kincsesládájának hordozója. Ez nem pusztán Európa önértelmezése, Mások is így látják – talán az egyetlen Amerikán kívül. Az új mese tehát így szól: a kis Európa megáldja civilizációjával az egész világot.

A nemzetállamok korában vagyunk – létezik-e még Európa egyáltalán? Az a kérdés persze, hogy melyik történetre gondolunk. A kultúra polgárosodásával és a lateiner és literátus réteg kiszélesülésével párhuzamosan egyre kevésbé lehet európai kultúráról beszélni. Van francia és angol, német és olasz kultúra, de olyan, hogy „európai kultúra” egyre kevésbé létezik. Nincs sem irodalomban, sem filozófiában. Még az univerzális médiumban alkotott művek, mint pl. az opera, is megőrzik nemzeti karakterüket. Van olasz opera és van német, azaz Wagner.

De mindig vannak olyanok, akik európaiaknak vallják magukat. Mit jelentett Nietzsche számára az, hogy a 19. század második felében magát mindenekelőtt európainak tekintette? Bizonyára nem azt, hogy szintetizálni óhajtotta volna az angol, a francia vagy német szellemi életet, hanem inkább azt, hogy mindet elvetette, egyiket sem akarta. Nietzsche a nemzeti kultúrákkal szemben, a demokratizálódó és ugyanakkor – szerinte – dekadenciával és nihilizmussal terhes nemzeti irodalmakkal szemben nevezte magát dacosan európainak, azaz olyan európainak, mint akik az európaiságot a XVII. és XVIII. században fémjelezték, mint amilyen pl. Voltaire volt, olyan európainak, akik a nemzetállamok világában többé nem léteznek. Bár Nietzsche volt ebben az értelemben a legrepresentatívabb önkeresztelt európai, nem ő volt az egyetlen. – Persze vallhatta volna másért is európainak önmagát, bár nem tette. Mondjuk, ha létezett a Nietzschei értelemben vett szőke bestia valaha a világon, az angol gyarmatosító katona Indiában bizonyára az volt. De ezzel Nietzsche nem szimpatizálhatott, hiszen ez a szőke bestia az általa dekadensnek titulált Európa modernségét terjesztette a haladás felsőbbrendűnek hit gondolatával. S ez volt az, amit Nietzsche leginkább megvetett.

Európa azonban mégis létezett a 19. században. Ez a kapitalista gazdaság Európája volt, az aranyalap Európája, az iparosítás Európája, a szabad piac Európája, a száz éves – 1815-től – 1914-ig terjedő – béke Európája. Európa egy új történetbe kezdett ebben az időben: a békés Európa történetébe. Ez valóban új sztori volt, bár eszméjét

már többször meghirdették. Elég ha Kant Örök békéjé-re gondolunk. Az örök béke eszméje a kozmopolitizmus eszméjével, az európai nyelv, mondjuk eszperantó, gondolatával, később pedig a szociáldemokráciával kapcsolódott össze. Ez valóban új történet, hiszen Európa területe mindig is fronterület volt. A harminc éves háború pusztításaival csak a pestisjárvány pusztítása vetekedett, s Napóleon majdnem egész Európát magával sodró háborúi tetőzték be a forradalmak korszakát. A haladás csimborasszójának tekintett örök béke a 19. században, Európában megvalósulni látszott – az első világháború ezt a történetet szakította cafatokra. Úgy látszott, hogy ez az új európai történet, a pacifista Európa imázsa, egyszer és mindenkorra elveszett.

Európa, Európa ... A 20. század az európai háborúkat világháborúkká, az európai diktatúrákat népiörtő szörnyetegekké változtatta. Európa megőrült. Olyan új történeteket kezdett írni, melyeknek látszólag semmi közük nem volt eddigi történeteikhez. Mégis ezekbe a régi történetekbe örült bele. A haladás eszméje, a szabadság eszméje nagyzási hóbotrtá változott, Európa megmámosodott attól a képességétől, hogy mindig valami újat tud kitalálni, megtévelyodott a hagyomány folyamatos felrúgásába, saját mindenhatóságának mítoszába, abba a meggyőződésbe, hogy a nem fehér fajtákkal és az elpuhult – elkényelmesedett – rendekkel és osztályokkal azt csinálhat, amit akar. Két európai hatalom hitelt adott az európai megalomániának. Hogy ebbe végül is mindkettő belepusztult, nem segít már a 20. század európai, és nemcsak európai halottain.

Európa kettészakadt a megtévelyodott Európára és a régi európai történetek zászló-foszlányaihoz tettben és szóban hűségesek csapatára. Ezeket nem okvetlenül országhatárok választották el. Az a réteg, amelyet az európai kultúra szabadságának elkötelezett értelmiségnek szoktunk azóta nevezni, ekkor kezdte átvenni az európai hagyomány hordozójának szerepét. Egy elvileg pártatlan – bár gyakorlatilag távol sem mindig pártatlan – az európai béke mellett elkötelezett gárdáról van szó, olyan különböző indíttatású és hajlamú eminenciákról, mint Bertrand Russel, Albert Schweizer, Ortega y Gasset, Romain Rolland vagy Julien Benda. Ezeket a kiválasztottakat nevezték annakidején „Európa lelkiismeretének”. Ez is egy szerep volt. El kellett játszani az európai humanista hagyományokhoz hűséges, a béke mellett elkötelezett, szellemes és magas szellemű eminencia szerepét. Ez volt talán az európai arisztokrácia utolsó bemutató előadása az európai színpadon. Az „Európa lelkiismeretét” megtestesítő szellemi arisztokrácia lehetett szellemes, bár nem mindig volt az, lehetett arisztokratikus, bár az sem mindig volt. Mindenesetre fabrikált egy szerepet, amely azután tovább élt még az ötvenes és hatvanas években is. A jelenkor „Monsieur Voltaire”-jeinek ahogy Giscard d' Estain Satre-t annak idején nevezte, megadatott az udvari bolondok előjoga, hogy büntetlenül ágálhattak azon a bizonyos európai színpadon még azután is, miután a függöny legördült. Szép volt, fiuk!

3) Európa harmadik narratíváját ugyanez az értelmiség cifrázta ki. A történet alapmotívumát a romantikus mozgalom komponálta, hogy a második világháború után többszólalmúvá váljon és felerősödjön. *Ez Európa negatív önazonosításának története.*

Az új történet szerint nem a világ megváltása, de a bűnbeesés indul ki Európából. Pontosabban szólva, mindaz, ami eddig a megváltás történetéhez nyújtott anyagot, most a bűnbeesés történet igazolására szolgál. A technika fejlődése, a modernizálás, a polgári világ kialakulása, a demokrácia, a racionalitás, mind-mind hanyatlástermékek, mi több, katasztrófába sodorják az egész emberiséget, talán megszüntetik az életet magát is. Európa nem hoz szabadságot, a munkamegosztás, a tőke, a technika, mindannyiunkat rabszolgává tesz. A „vadak” élete volt az emberi élet, de az sajnos visszahozhatatlan. Figyelmeztetni kell a világot, ebben az esetben a tegnapi gyarmatokat, hogy óvakodjanak Európától (apage Satanas!) és csináljanak mindent másképpen, mint Európa tette. Van ennek az alaptörténetnek néhány melléktörténete is. Mondjuk: Európa a gyarmatok kizsákmányolásával lett gazdag és vissza tartozik fizetni a „harmadik világnak” azt, amit elrabolt tőle.

Az európai önéletrajznak ez a változata nem csak azért érdekes, mert a Másikkal azonosítja magát, hanem azért is, mert most Európa, a nagy történetíró, a Másik kezébe ad egy történetet, mellyel a Másik a saját „Mi-jét” meghatározhatja. Persze ebben is van csalafintaság, és nem is csupán egy. Azzal, hogy a Másik (azaz a harmadik világ értelmisége) szájába európai történetet ad, a történet be is kebelezi Európába a Másik világot, most már nem gazdaságilag, hanem „kulturálisan”. Továbbá, az az európai, aki Európa történetét a visszájától mondja el, nem európaiként beszél, hanem, mint úgynevezett „világértelmiségi”. Mikor Európáról beszél nem a többes szám első személyben (mi) teszi ezt, hanem a többes szám harmadik személyben (ők) gondolkozik.

Az új történet a kulturális relativizmus sztorija is, vagy legalábbis gyökeresen alakítja át a kultúra fogalmát. Ennek a munkának oroszlánrészét egy, a háború utáni időben igen divatos szellemi áramlat, a strukturalizmus (mindenekelőtt Lévy-Strauss) végzi el. Most már mindegy lesz, hogy honnan származtatjuk az „európai kultúrát”, hogy latin-e vagy inkább görög; hiába is állítjuk szembe a Nyugatot a Kelettel, hiszen sem a Nyugat sem pedig a Kelet (Kína, India, Japán, Egyiptom stb.) nem különb bármely törzsi kultúránál. Minden népnek meg van a maga kultúrája és mindegyik egyformán értékes. Ettől kezdve európai kultúráról beszélni, úgy látszik, okafogyottá vált.

Hogy látszólag patetikusan fejezzem ki magamat, ma nem is az a kérdés, hogy volt-e Európa, hanem, hogy lesz-e. Európa létezett, hiszen vannak történetei. Ezeket kapta a mai Európa örökségül. Ezek közül vannak szép és rút, kellemes és borzalmas történetek. I hogy lesz-e Európa az attól függ, hogy lesznek-e történetei. – S hogy milyen lesz ez az Európa az megint attól függ, hogy milyenek lesznek ezek a történetek.

A régi történetek persze megmaradnak, de már nem identitásteremtők többé, mivel túlra vonatkoznak. Ha a hegeli nagy elbeszélésben vagy valami hasonlóban gondolkoznánk, azt mondhatnánk, hogy Európa saját Kínájává vagy Egyiptomává változott. Az, ami csak Európa volt, az ma az egész világ. Nem mondhatom például,

hogy Európa a szabadság és a felszabadulás világa szemben a Keleti despotizmussal. Már az Egyesült Államok pusztája létezése is kérdésessé tette ezt az önidentitást. Mikor Churchill Roosevelttel találkozott az Óceán közepén és arra kérte, hogy segítse megőrizni az európai szabadságot *Európa ellenében*, egy reprezentatív történetet írt. Egy új reprezentatív történetet, melyben Nyugat-Európa nem játssza többé az első hegedűs szerepét. Továbbá, ha minden jól megy – bár ez előre sosem tudható – akkor a liberális demokrácia modellje a világ nagyobb részén meghonosul, ahogy már meg is gyökeredzett Közép-Kelet-Európában, több latinamerikai államban, Japánban vagy Indiában. A szabadság konstituálása nem európai privilégium többé. A modernség sem az. Itt is az Egyesült Államok hódította el, legalábbis részben és elsőnek Nyugat-Európa babérjait, és itt is követték ebben a többé földrészek, az egész új világ, majd a régi is, mondjuk pl. Japán. Az úgynevezett „fejlett” világhoz ma már bizonyosan nemcsak Európa tartozik, s ha még Európa lenne a legfejlettebb is, ahogy nem az, a modernség eszméje, ez az eredetileg európai eszme, akkor is az egész világot befönná, s ezzel megszűnne európai lenni.

Milyen történetet lehet akkor elmesélni?

Mindenekelőtt itt van a 19. század nagy története, az európai béke története. Ez a sztori megint elevenné válhat. Nyugat-Európa története – a 19. század kivételével – mindig a háborúk története volt. Elsősorban Anglia és Franciaország, majd Franciaország és Németország egymás ellen vívott háborúinak története. Ennek most vége. Az Európai Unió többek között arról szól, hogy ennek most vége. Új történet írásába fogunk. Visszatérünk a 19. századhoz, és mégsem térünk vissza hozzá. Mert a 19. században a béke története a Mások ellen vívott háború, az európai fölény gondolatához kapcsolódott. Ma ez nincs többé. Ebből a szempontból nézve a 20. századi béke – történet inkább a 18. századi kozmopolitizmus eszmével, a kanti örök béke eszméjével fonódik össze. De hogyan beszélhetünk a békés Európáról, mikor Európa déli részén harcok dúlnak? Úgy hiszem, elsősorban ezért. Európa reprezentatív történetei ugyanis, mint láttuk, akár a szabadságról, akár a haladásról volt is szó, mindig Nyugat-Európából indultak ki, és feltételezték a Nyugat-kelet, a Mi és a Másik kontrasztját. Európa akkor is azonosíthatja magát a szabadságra alapuló béke történetével, ha háború dúl valahol Európában.

Itt van, másodsor az „európai kultúra” története. Ennek a történetnek egy igen fontos fejezete a szabadság és autonómia, egy másik fejezete viszont a modernség gondolatához kapcsolódik. Ezek az eszmék megszűntek európai identitást teremteni. Ami azonban – furcsa módon – kétséget kizáróan európai az európai kultúrában az éppen az, ami a 19. században az Európa gondolatot veszélyeztetni látszott, ugyanis, hogy az európai kultúra kisebb-nagyobb nemzeti kultúrák összessége. Európában nemcsak igen sok nép illetve nemzet él egy viszonylag szűk területen, hanem e nemzetek és népek többsége jelentős magas kultúrát is teremtett. Az európai kultúra egyik legérdekesebb sajátossága, hogy voltaképpen *európai magaskultúra nem létezik*. De van angol és skót, francia és német, magyar és olasz (itáliai), németalföldi és norvég stb. magaskultúra.

Azaz van brit és francia, német és itáliai filozófia, van itáliai, francia és német zene, ahogy festészet és költészet és tudomány mindenütt van. A természettudomány, mely eleve nem nemzeti, nem is európai többé, akkor sem az, ha egyik vagy másik felfedezés egy európai tudós nevéhez fűződik. Érdekes módon, az európai magaskultúra éppen úgy nemzetről-nemzetre vándorol, ahogy Hegel *Esztétikájában* a művészeti ágak és alkotások világtörténelmi vándorlását írja le. (Hegel szerintem ösztönösen az európai modellre szabta a történetet). Azaz egyszer az egyik nemzet, máskor a másik nemzet teszi le a legtöbbet, a legújabbat, a legfigyelemreméltóbbat, egyszer ebből egyszer meg amabból a zsánerből, az európai magaskultúra közös asztalára. Mert ez egy közös asztal. Nem azért európai az európai kultúra, mert Európa-tudatból ered, hiszen többnyire nemzeti szellemben és nyelven íródik (s a nyelvbe még a zene nyelvét is beleértem) hanem, mert az Európa tudatba is torkollik. Ady Endre, *Az Értől az óceánig* című versében ezt a gondolatot fejezte ki lefordíthatatlan magyar nem pedig európai nyelven. Ezt a „mi”-t, minthogy valóban máig is páratlan, nyugodtan szembe lehet állítani az „ők”-kel. Így pl. a csodálatos latinamerikai irodalom zöme ugyanazon a két nyelven íródik, míg Észak-Amerikában vérrel és verejtékkel próbálnak „etnikus” azonosságot teremteni nemcsak a magas kultúrában, de a tömegkultúrában is.

Valamikor az európai kultúra egysége a univerzalizmusban, a latinnyelvűségben gyökeredzett. Már volt arról szó, hogy akkoriban Európában mindenki aki számított mindenkit ismert, vagy legalábbis tudtak egymásról. – A modern magasművészetek hatalmas virágzása azonban – talán az egy festészet kivételével – a nemzeti magaskultúrák kialakulásához fűződik. Ezek egy ideig inkább elválasztották, mint összekötötték az európai népeket. Lehetséges-e egy olyan mai Európai történet, mely egységesíti a régi Európa univerzalizmusát és a 19. századi kultúra nemzeti begyökeredzettségét? Persze úgy, hogy a magas kultúrán ne pusztán a nagy műalkotások vagy filozófiai művek létrehozását értsük, hanem azok cirkulálását, megbeszélését, befogadását is? Tehát a kultúrát, jobban mondva a magas kultúrát, mint életformát?

Egy ilyen történet elbeszélésére van mód, de kérdéssé vált, hogy hatásos mítoszteremtő-e, azaz identitásteremtő-e ez a történet. Sokat beszélnek manapság Európa „amerikanizálódásáról”. Ha politikailag amerikanizálódik Európa az nem nagy baj és semmiképpen nem semmisíti meg Európa saját történeteit. Az amerikai alapító atyák utóvégre Nyugat-Európa szabadságtörténeteiben, többek között Locke-on nevelkedtek, amíg a totális politikai rendszerek Európa agyszüleményei voltak, habár azóta Európán kívül is gyökeret vertek.

A kultúra történeteinek esetében azonban más a helyzet. Ha a demokráciát mechanikusan kiterjesztjük a kultúrára s az utóbbit teljes mértékben a piaci mechanizmus alá rendeljük, akkor megszűnik magas és alacsony kultúra közötti különbségtetés és a kultúra fogalma egyre inkább a tömegkultúrával azonosul. Ez történt az Egyesült Államokban. Nos ha Európa ebben az értelemben amerikanizálódik, akkor veszélybe kerül az az egyetlen történet, melyet Mások történeteivel, mint sajátját szembeállíthatna. Nem marad identitástörténete, megszűnik saját magát meghatározó

ni, s ekkor csak földrajzi értelemben marad meg Európának. Mert egy világ története csak akkor világteremtő történetek, ha nem pusztán a múltról szólnak, ha nem pusztán az emlékezetben élnek, hanem valóságosak, amennyiben bosszantanak és lelkesíthetnek is.

Persze sok mindennel lehet identitást meghatározni. Egyszer megkérdeztem egy braziliai asszonyt, hogy mit jelent a fiának az, hogy brazil. Azt válaszolta, hogy a brazil focit. Lehet, hogy valamikor Európának is lesz egy közös futballcsapata, de kérdés, hogy drukkolni fognak-e ennek a csapatnak. De akármi lesz is Európa, azonos lesz azokkal a történetekkel, melyeket Európáról jelen időben elmesélnek. Egy demokratikus korban nemcsak a szellem krémje beszél el a meséket, többé kevésbé mindenkinek tudnia kell hogy miről is van szó. Azt hiszem, hogy akkor lehet majd igazán egységes Európáról beszélni, ha nyugodtan feltehetem ezen a kontinensen egy gyereknek azt a kérdést: mit jelent számodra, hogy európai vagy? Lehet, hogy erre nem fog tudni válaszolni, de ez nem számít. Fő az, hogy megértse a kérdést.